

УДК 347.6

Х.О. Токаренко,
здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти,
ОНП «Право», Спеціальність 081 Право
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди
[https:// orcid.org 0000-0003-1034-8273](https://orcid.org/0000-0003-1034-8273)

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЧЛЕНА СІМ'Ї В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Анотація. У статті здійснено ґрунтовний аналіз нормативного змісту понять «сім'я» та «член сім'ї» у правовій системі України з урахуванням міжгалузевих особливостей їх застосування, актуальної судової практики та міжнародних правових стандартів. Основна мета полягає в обґрунтуванні потреби законодавчого оновлення дефініцій, що регулюють сімейні правовідносини, з метою усунення внутрішніх суперечностей, забезпечення правової визначеності та уніфікації підходів до тлумачення статусу члена сім'ї.

У процесі дослідження проаналізовано положення Сімейного кодексу України, акти цивільного, житлового, соціального та пенсійного законодавства, рішення Конституційного Суду України № 5-рп/99, а також практику Європейського суду з прав людини щодо розуміння поняття «сімейне життя». Виявлено, що чинне визначення сім'ї, закріплене у ст. 3 СК України, містить концептуальну суперечність: з одного боку, воно базується на ознаці спільного проживання, з іншого – визнає існування сім'ї за його відсутності. Така конструкція створює правову невизначеність, що ускладнює ідентифікацію суб'єктів сімейних правовідносин.

Особливу увагу приділено аналізу терміна «член сім'ї», який у різних нормативних актах трактується з істотними відмінностями залежно від галузі права. У пенсійному законодавстві визначальним критерієм є матеріальна залежність, у житловому – спільне проживання та ведення господарства, у соціальному – наявність родинного зв'язку. Така розбіжність у підходах породжує правові колізії, коли одна й та сама особа може визнаватися членом сім'ї в одному контексті, але не мати такого статусу в іншому, що порушує принцип рівного доступу до правового захисту та соціальних гарантій.

Рішення Конституційного Суду України №5-рп/99 та практика ЄСПЛ підтверджують, що юридичний статус члена сім'ї визначається не фактом проживання, а наявністю взаємних прав та обов'язків. Це створює позитивні зобов'язання для держави щодо адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, зокрема у сфері соціального забезпечення, спадкування та житлових правовідносин.

У результаті дослідження обґрунтовано доцільність доповнення статті 3 Сімейного кодексу України нормативним визначенням терміна «член сім'ї», яке має враховувати не



лише формальні ознаки, а й фактичні обставини, що свідчать про наявність стабільних сімейних зв'язків. Запропоновано гармонізувати галузеві нормативно-правові акти, зокрема закони України «Про пенсійне забезпечення», «Про соціальний і правовий захист військово-службовців та членів їх сімей», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», Житловий кодекс Української РСР та інші, з метою усунення правових колізій, забезпечення правової визначеності та ефективного захисту прав осіб, які перебувають у сімейних правовідносинах.

Таким чином, удосконалення правового регулювання статусу члена сім'ї є не лише теоретично обґрунтованим завданням, а й практично необхідним кроком, що має бути реалізований через системну законодавчу реформу, спрямовану на зміцнення правової визначеності, справедливості та ефективності правозастосування.

Ключові слова: сім'я, члени сім'ї, правовий статус, сімейні правовідносини, сімейне життя, майнові права, соціальний захист, правове регулювання, соціальне забезпечення, право на соціальний захист, гарантії.

Постановка проблеми. Сучасні соціально-економічні зміни в Україні впливають не лише на сімейні стосунки, а й на способи їх правового регулювання. Це підкреслює потребу перегляду правового статусу особи, яка перебуває у сімейних зв'язках, зокрема визначення поняття «член сім'ї». Через відсутність чіткого визначення цього терміна в Сімейному кодексі виникають труднощі у правозастосуванні, суперечності між різними галузями права та проблеми з реалізацією прав осіб, які фактично є членами сім'ї, але не охоплені чинною нормою.

Зазначена проблема набуває особливого значення з огляду на практику Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, які по-новому трактують сімейні правовідносини через призму прав людини, приватного життя та соціального захисту. Це створює потребу у глибшому аналізі чинного законодавства, виявленні його недоліків і розробці пропозицій щодо його оновлення з урахуванням міжгалузевого підходу та міжнародних норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика визначення поняття «сім'я» та «член сім'ї» активно досліджується в українській правничій науці. Різні аспекти цієї проблеми визначені у працях таких відчизняних вчених як І. В. Жилінкова, О. О. Коваленко, З. В. Ромовська, О. М. Пономаренко, В. І. Труба, Я. М. Шевченко та інших. Так, у статті Д. Фолошна акцентувала увагу на тому, що чинне законодавство не містить уніфікованого визначення поняття «член сім'ї», а його застосування варіюється залежно від галузі права - цивільного, житлового, соціального тощо [1, с. 86].

Л.Г. Паращук у своїй праці звертає увагу на необхідність розмежування понять «член сім'ї» та «член домогосподарства», що має значення для соціального захисту та податкового обліку [2, с. 57].

О.М. Пономаренко у статті «Щодо поняття сім'ї у сучасній теорії сімейного права в законодавстві України» обґрунтовує, що поняття «сім'я» в

юридичному контексті не може бути універсально визначеним через відсутність загальноправових критеріїв, а отже, його законодавче закріплення є проблематичним. Автор підкреслює, що «різні галузі права оперують поняттям “член сім’ї” умовно, адаптуючи його до власних предметних завдань, що унеможлиблює єдине нормативне тлумачення» [3, с. 35].

У спільній публікації О.М. Пономаренко та О.О. Коваленко наголошується, що держава має позитивні зобов’язання щодо визначення категорії «член сім’ї» у сфері соціального захисту, зокрема відповідно до практики Європейського суду з прав людини, яка визнає різноманітні форми сімейних союзів [4, с. 573].

Науково-практичний коментар до статті 3 СК України також вказує на суперечності в нормативному визначенні сім’ї, зокрема щодо одиноких осіб, які формально можуть вважатися сім’єю, що суперечить соціологічному розумінню цього поняття [5]. Однак, не дивлячись на те, що різні аспекти правового статусу «член сім’ї» досить активно досліджуються у науці, єдиного погляду на цю проблему досить не сформовано, що впливає на стан чинного законодавства.

Формулювання цілей статті. Метою статті є обґрунтування необхідності системного оновлення нормативного визначення понять «сім’я» та «член сім’ї» у законодавстві України шляхом виявлення внутрішніх суперечностей у чинному нормативному регулюванні, розкриття особливостей їх тлумачення в різних галузях права, а також уточнення критеріїв, які мають визначальне значення для ідентифікації суб’єктів сімейних правовідносин. Запланованим результатом є формулювання концептуальних засад уніфікації правового статусу членів сім’ї з урахуванням національної судової практики, положень Конституції України та стандартів Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Сімейний кодекс України (далі – СК України) у статті 3 визначає сім’ю як «первинний та основний осередок суспільства», що складається з осіб, які спільно проживають, ведуть спільний побут і мають взаємні права та обов’язки [6]. На перший погляд, це визначення є достатньо широким і охоплює основні юридичні ознаки сім’ї. Проте при глибшому аналізі виявляється низка фундаментальних розбіжностей.

По-перше, СК України визнає, що подружжя може вважатися сім’єю навіть за відсутності факту спільного проживання – наприклад, у випадках навчання, роботи, лікування чи догляду за родичами. Це положення нівелює одну з ключових ознак, зазначених у тій самій статті – спільне проживання. Така внутрішня суперечність створює правову невизначеність: чи є спільне проживання обов’язковою умовою для визнання сім’ї, чи ні.

По-друге, СК України визнає, що дитина належить до сім’ї своїх батьків навіть тоді, коли не проживає з ними. Це положення є логічним з точки зору

соціальної реальності, але суперечить формальній конструкції визначення сім'ї, яка базується на спільному побуті.

По-третє, СК України наділяє правами члена сім'ї одинокую особу, що викликає дискусії серед науковців. Адже поняття «сім'я» традиційно передбачає наявність щонайменше двох осіб, об'єднаних певними соціальними чи правовими зв'язками. Кваліфікація одинокої особи як сім'ї суперечить усталеним соціологічним і правовим концепціям терміна «сім'я».

Таким чином, чинне нормативне визначення сім'ї у СК України є фрагментарним, суперечливим і потребує системного оновлення. Як зазначає І.В. Жилінкова, «законодавець фактично не сформулював чіткого юридичного визначення сім'ї, а лише перелічив її ознаки, що не дозволяє однозначно ідентифікувати суб'єктів сімейних правовідносин» [7, с. 17].

Ще більшою проблемою є відсутність у СК України чіткого визначення поняття «член сім'ї». У законодавстві це поняття використовується широко, але без єдиного нормативного формулювання, що створює труднощі у правозастосуванні, зокрема у сферах соціального забезпечення, спадкування, житлових і майнових правовідносин.

Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/99 від 3 червня 1999 року стало ключовим у формуванні сучасного розуміння цього терміна. Суд визначив, що «членом сім'ї» слід вважати особу, яка «пов'язана з іншими членами сім'ї сімейними правами та обов'язками, незалежно від факту спільного проживання» [3, с. 35]. Це рішення має концептуальне значення, оскільки воно акцентує увагу на юридичних зв'язках в правовому статусі «члена сім'ї», а не лише їх спільному побуті та спільному проживанні.

Однак у практиці органів соціального захисту, пенсійного забезпечення, а також у сфері житлових відносин досі домінує формальний підхід, який вимагає спільного проживання або ведення спільного господарства. Це призводить до ситуацій, коли особи, які пов'язані сімейними правами (наприклад, дорослі діти, які фінансово підтримують батьків), не визнаються членами сім'ї, що позбавляє їх доступу до пільг, компенсацій чи спадкових прав.

Поняття «член сім'ї» у правовій системі України не має уніфікованого визначення, що призводить до його різного тлумачення залежно від галузі права та конкретного нормативного акта. Це створює ситуацію, коли одна й та сама особа може визнаватися членом сім'ї в одних відносинах, але не мати такого статусу в інших. Це породжує правову невизначеність і ускладнює реалізацію прав. Зокрема, у Законі України «Про пенсійне забезпечення» членами сім'ї визнаються особи, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника. У цьому законі основним критерієм для визначення правового статусу «члена сім'ї» є «наявність матеріальної залежності від особи, яка померла та родинного зв'язка» [8].

Інше підхід використовується у Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». В ньому для визначення поняття «член сім'ї» військовослужбовця акцент робиться не лише на родинному зв'язку, а й на особливому статусі особи, яка проходить військову службу, що впливає на обсяг прав і гарантій для її близьких [9].

Ще один підхід демонструє Житловий кодекс Української РСР, зокрема стаття 64 визначає членів сім'ї як осіб, «що постійно проживають із наймачем житлового приміщення та ведуть з ним спільне господарство» [10]. Тут ключовими критеріями є фактичне проживання та економічна єдність, а не лише формальний родинний зв'язок.

Таке розмаїття підходів створює правові колізії. Наприклад, особу може бути визнано членом сім'ї у сфері пенсійного забезпечення, але не визнано такою у сфері житлового права. Це ускладнює реалізацію прав, породжує судові спори та створює нерівність у доступі до соціальних гарантій.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своїй практиці визнає різноманітні форми сімейних союзів, включаючи фактичне співжиття без реєстрації шлюбу. У справі «X, Y and Z v. the United Kingdom» (1997) Суд визнав, що «сімейне життя може існувати між особами, які не перебувають у шлюбі, але мають стабільні та глибокі особисті зв'язки» [11].

Це створює позитивні зобов'язання для України щодо реформування законодавства у сфері соціального захисту, спадкування та житлових прав. Зокрема, держава має забезпечити рівний доступ до правового захисту для всіх форм сімейних об'єднань, включаючи фактичні союзи, одностатеві партнерства та інші форми співжиття, які відповідають критеріям «сімейного життя» за стандартами ЄСПЛ.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного аналізу, слід зазначити, що чинне нормативне регулювання правового статусу члена сім'ї в Україні є неповним, розрізненим і внутрішньо суперечливим. Відсутність у Сімейному кодексі України чіткого юридичного визначення поняття «член сім'ї» призводить до неоднозначного тлумачення цього терміна в різних галузях права, породжує міжнормативні колізії та ускладнює реалізацію прав осіб, які фактично перебувають у стабільних сімейних правовідносинах, але не охоплюються чинними формальними критеріями.

Законодавча практика демонструє, що термін «член сім'ї» використовується у цивільному, житловому, соціальному, пенсійному законодавстві з істотними відмінностями у змісті, що суперечить принципу правової визначеності та порушує єдність правозастосування. Така ситуація є неприйнятною в умовах сучасного правового порядку, орієнтованого на захист людської гідності, рівність доступу до соціальних гарантій та відповідність міжнародним стандартам, зокрема практиці Європейського суду з прав людини.

З метою усунення зазначених суперечностей та забезпечення єдиного підходу до тлумачення поняття «член сім'ї», необхідно внести системні зміни до Сімейного кодексу України. Доцільним є доповнення статті 3 СК України окремою нормою, яка міститиме нормативне визначення терміна «член сім'ї» як особи, що перебуває у стабільних сімейних правовідносинах, має взаємні права та обов'язки з іншими членами сім'ї, незалежно від факту спільного проживання чи ведення спільного побуту. Таке визначення має бути сформульоване з урахуванням соціального контексту, судової практики, положень Конституції України та міжнародних зобов'язань держави.

Після закріплення базового визначення у СК України необхідно здійснити гармонізацію галузевих нормативно-правових актів, зокрема законів України «Про пенсійне забезпечення», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», Житлового кодексу Української РСР та інших, з метою усунення правових колізій, забезпечення рівного доступу до соціальних гарантій, майнових прав і правового захисту для всіх осіб, які перебувають у сімейних правовідносинах.

Таким чином, удосконалення правового регулювання статусу члена сім'ї є не лише теоретично обґрунтованим завданням, а й практично необхідним кроком, що має бути реалізований через системну законодавчу реформу, спрямовану на зміцнення правової визначеності, справедливості та ефективності правозастосування в сімейних правовідносинах.

Література

1. Фолошня Д. Поняття сім'ї та членів сім'ї згідно із законодавством України. Національний юридичний журнал: теорія і практика. 2015. № 3. С. 85–87;
2. Паращук Л.Г. Розмежування понять «член сім'ї» та «член домогосподарства» у контексті соціального захисту та податкового обліку. Матеріали конференції «Актуальні проблеми управління фінансами». 2022. URL: <http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/1567/1542>;
3. Пономаренко О.М. Щодо поняття сім'ї у сучасній теорії сімейного права в законодавстві України. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право». 2014. Вип. 21. С. 33–38;
4. Пономаренко О.М., Коваленко О.О. Позитивні зобов'язання держави щодо визначення категорії «член сім'ї» у сфері соціального захисту: аналіз практики ЄСПЛ. Право і суспільство. 2022. № 12. URL: https://www.lsej.org.ua/12_2022/137.pdf. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-12/137>;
5. Науково-практичний коментар до статті 3 Сімейного кодексу України. Юридичний портал. URL: <https://www.jurists.org.ua/family-law/1221-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-3-smeynogo-kodeksu-ukrayini.html>;
6. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22. Ст. 135.
7. Жилінкова І.В. Сімейне право України: навч. посіб. Х.: Право, 2004. 320 с.;
8. Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 05.11.1991 № 1788-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 3. Ст. 10.
9. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 № 2011-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 15. Ст. 190;

10. ЖИТЛОВИЙ кодекс Української РСР: Закон УРСР від 30.06.1983 № 5464-X // Відомості Верховної Ради УРСР. 1983. № 28. Ст. 573. 11. Case of X, Y and Z v. the United Kingdom, Application no. 21830/93, Judgment of 22 April 1997 // European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58004>.

LEGAL STATUS OF A FAMILY MEMBER IN UKRAINE: NORMATIVE UNCERTAINTY AND CONTEMPORARY CHALLENGES

K. Tokarenko

Annotation. The article presents a comprehensive analysis of the normative content of the concepts “family” and “family member” within the legal system of Ukraine, taking into account cross-sectoral specifics of their application, current judicial practice, and international legal standards. The primary objective is to substantiate the need for legislative revision of the definitions governing family legal relations, to eliminate internal contradictions, ensure legal certainty, and unify approaches to interpreting the status of a family member.

The study examines the provisions of the Family Code of Ukraine, as well as relevant acts in civil, housing, social, and pension law, the Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 5-rp/99, and the jurisprudence of the European Court of Human Rights concerning the concept of “family life.” It is revealed that the current definition of family, as set out in Article 3 of the Family Code, contains a conceptual inconsistency: on the one hand, it is based on the criterion of cohabitation, while on the other, it recognizes the existence of a family in its absence. This contradiction generates legal uncertainty and complicates the identification of subjects within family legal relations.

Special attention is devoted to the analysis of the term “family member,” which is interpreted differently across various legislative acts depending on the branch of law. In pension legislation, the decisive criterion is financial dependence; in housing law, it is cohabitation and joint household management; in social law, it is the presence of a kinship bond. Such divergence in approaches leads to legal conflicts, where the same individual may be recognized as a family member in one context but not in another, thereby violating the principle of equal access to legal protection and social benefits.

The Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 5-rp/99 and the case law of the ECtHR affirm that the legal status of a family member is determined not by cohabitation, but by the existence of mutual rights and obligations. This imposes positive obligations on the state to align national legislation with international standards, particularly in the areas of social security, inheritance, and housing rights.

Based on the findings, the article substantiates the expediency of amending Article 3 of the Family Code of Ukraine by introducing a normative definition of the term “family member” that reflects not only formal characteristics but also factual circumstances indicating stable family ties. It is proposed to harmonize sectoral legislative acts, including the Laws of Ukraine “On Pension Provision,” “On Social and Legal Protection of Military Servicemen and Their Family Members,” “On State Assistance to Families with Children,” the Housing Code of the Ukrainian SSR, and others, in order to eliminate legal inconsistencies, ensure legal clarity, and provide effective protection of the rights of individuals engaged in family legal relations.

Keywords: family, family member, legal status, family legal relations, family life, property rights, social protection, legal regulation, social security, right to social protection, guarantees.